

Reformationen og gudstjenesterne i Danmark

af Holger Villadsen

Trosbekendelsen som salme

Jeg vil starte lige på og hårdt med trosbekendelsen – Credo, hvis vi skal tale latin. Det kan fungere som en slags trailer og som et eksempel på et punkt, hvor Luthers indflydelse på gudstjenesterne i Danmark efter reformationen var klar og markant, men hvor den senere forsvandt eller blev forvandlet til noget andet.

I gudstjenesterne i Danmark forud for reformationen indgik der en trosbekendelse. Efter evangelielæsningen intonerer præsten Nikænum på latin: Credo in unum deum. Præstens bog, missalet, har noder til disse ord, men ikke til resten af Nikænum. Årsagen er, at det er kantoren eller koret eller diakonen der fortsætter. Præsten læser imens bare teksten stille for sig selv.

Efter reformationen fortsatte man med at have trosbekendelsen lige efter evangeliet fra alteret. Trosbekendelsens placering i forhold til evangelielæsningen blev ikke ændret. Her holdt man sig til traditionen, som man gjorde på mange andre punkter. Det var fortsat præsten, der intonerede trosbekendelsen. Og man fortsatte tilsyneladende i et eller andet omfang med at synge latin. I hvert fald står der i den danske kirkeordinans fra 1539:

Dernæst vender han [dvs. præsten] sig atter mod alteret og begynder: Credo in unum Deum etc. Derefter synges der på dansk: Vi tro allesammen på én Gud etc.¹

Martin Schwarz Lausten, der har udgivet kirkeordinansen i nyere tid, forudsætter i en note, at koret formodentlig først har sunget Nikænum på latin, og derefter har menigheden sunget trosbekendelsessalmen på dansk.² Det kunne måske godt være foregået sådan, men jeg har nu lidt svært ved at tro det. Efter min vurdering har

¹ Jeg citerer ikke ordret, men moderniserer sproget. Det er påfaldende, at der ikke står noget om, hvem der synger trosbekendelsen. Der anvendes passiv: der synges.

² Kirkeordinansen 1537/39 ... Tekstudgave ved Martin Schwarz Lausten, Akademisk Forlag 1989, side 170, note 75.

præsten kun intoneret, enten på latin eller på dansk, hvorefter degnen og folket fortsatte på dansk.

Uanset om det er foregået på den ene eller den anden måde, er det karakteristisk for den første reformationstid, at man i et vist omfang fortsatte med at bruge latin. Hvis man har en forestilling om, at der var et skarpt skel: før reformationen brugte man latin og kun latin, og efter reformationen brugte man dansk og kun dansk, så går man galt af den historiske virkelighed, som er mere kompliceret.

Eksempelvis fortsatte man i et vist omfang med at synge Nikænum på latin og med gregorianske melodier. I Niels Jespersøns Graduale fra 1573 finder man Nikænum på latin til de store højtider. Og det ser ud til, at man har fortsat med at synge et latinsk Nikænum ved særlige lejligheder til langt op i 1600-tallet.

Men på den anden side er det klart nok, at det var en hovedsag i den danske reformation, at gudstjenesten hovedsageligt skal foregå på dansk. Så selvfølgelig skulle der også laves en dansk version af trosbekendelsen. Men hvordan?

Den mest umiddelbare løsning forekommer at være, at man laver en oversættelse til dansk af Nikænum beregnet til at bruges i gudstjenesten, og lader menigheden synge. Men det var ikke den løsning man valgte i Danmark på reformationstiden. Det er i Danmark først meget senere blevet en mulighed med Biskoppernes Vejledning fra 1949 og med den autoriserede højmesseordning fra 1992.

I Tyskland havde fx Thomas Müntzer i 1524 foreslået den løsning. Han oversatte Nikænum til tysk og lod folket synge den på en gregoriansk melodi. Men det var ikke en løsning, som Luther kunne gå ind for.

I Formula Missæ fra 1523 skriver Luther, at han ikke har noget imod, at man fortsætter med at synge det sædvanlige Nikænum. Han havde altså på det tidspunkt ikke noget imod latinske tekster eller gregorianske melodier og havde ikke behov for en tysk version af trosbekendelsen. Men to-tre år senere i Deutsche Messe fra 1526 skriver Luther, at hele kirken efter evangeliet synger trosbekendelsen på tysk. Og denne trosbekendelse er ikke bare en oversættelse af Nikænum – det er en fri gendigtning på vers. I min optik er det nærmest at betragte som en nyformuleret trosbekendelse, og jeg undrer mig noget over, hvorfor Luther valgte denne løsning.

Forklaringen er i første omgang formentlig en æstetisk. Luther mente ikke, at der kom et acceptabelt resultat ud af at bruge de traditionelle gregorianske melodier sammen med en tysk tekst. Hans uvilje er tilsyneladende ikke teologisk, men musikalsk og æstetisk. Han gendigter derfor Nikænum og Apostolikum til en ny salme med tre vers og får skrevet en ny og moderne melodi til trosbekendelsen.

Og sådan blev det også i Danmark. Kirkeordinansen foreskriver, at trosbekendelsen synges på dansk. Men der findes ikke nogen prosaform af trosbekendelsen i de liturgiske bøger fra reformationstiden – hverken af Nikænum eller Apostolikum. Trosbekendelsen findes kun i form af en salme. Og det er helt klart, at der er tale om en oversættelse af Luthers gendigtning af trosbekendelsen. Hvis man skal synge Nikænum i prosaform, så bruger man latinsk tekst og gregoriansk melodi.

Det er primært ad den vej, at den danske gudstjeneste er blevet en salmemesse. Luther mente ikke, at det gik an at synge messens faste led (ordinarie-stykkerne) på de gamle gregorianske melodier til en prosaoversættelse til tysk eller dansk. Den gamle gregorianske melodi ville ikke passe til den tyske tekst. Derfor blev de omdigtet, og der kom nye melodier til. Og tilsvarende gjorde man i Danmark.

I forordet til Hans Thomissøns salmebog fra 1569 finder vi en slags principiel begrundelse for denne fremgangsmåde:

Guds ord er i sig selv den allerlifligste Musica, som giver trøst og liv midt i dødens nød og rettelig kan fryde hjertet. Men når der kommer en sød og liflig sang og melodi der til (som også er Guds gave), da får denne sang en ny kraft og går dybere ind i hjertet, så at teksten, som er så godt som sangens sjæl, rører hjertet mere og ikke glemmes så let.³

Det var måske også tankegangen bag forandringen af trosbekendelsen fra prosaform til versificeret salme. Og ordningen med trosbekendelsen i form af en salme sunget af menigheden kom til at fungere 3 århundreder: i 1500-tallet, i 1600-tallet og i 1700-tallet. Men i løbet af 1800-tallet faldt trosbekendelsen helt ud af gudstjenesten.

Balles salmebog (Evangelisk-kristelig Psalmebog 1798) udløste et reskript fra 1802. Ifølge dette reskript skulle man efter indgangssalmen skiftevis hver anden søndag synge trosbekendelsessalmen eller gloriasalmen. Resultatet blev ret hurtigt, at begge salmer i praksis faldt helt væk. Og der har været en 100 år eller mere, hvor trosbekendelsen i praksis ikke indgik i en almindelig dansk gudstjeneste.

Da trosbekendelsen kom tilbage i gudstjenesten i løbet af 1900-tallet, var det ikke Nikænum, men primært Apostolikum indledt med forsagelsen. Og det var ikke i form af en salme, men i form af en prosatekst.

³ Blad C viii. Moderniseret stavemåde m.m.

Reformationen og gudstjenesterne i Danmark

Titlen på det foredrag, som jeg nu er begyndt på er: »Reformationen og gudstjenesterne i Danmark«. Foranledningen er det reformationsjubilæum, som vi fejrer i år, 500 år efter Luthers teser i 1517. Men mit emne er ikke Luthers gudstjenesteforslag eller Luthers gudstjenestesyn – det er den danske gudstjenesteordning efter reformationen. Og den danske gudstjenesteordning er ikke bare identisk med et af Luthers forslag til højmesseordning. Den danske højmesseordning har sine egne specielle træk.

Jeg har ikke en speciel tese, som jeg vil forsøge at argumentere for i denne sammenhæng. Men det skal ikke være nogen hemmelighed, at jeg har teori om, at kontinuiteten med den danske senmiddelalderlige praksis på mange punkter er større, end man normalt går ud fra.

I Confessio Augustana finder vi et dogmatisk udsagn, der er relevant i denne sammenhæng. Jeg citerer fra artikel 7 i Leif Granes danske oversættelse:

Og til kirkens sande enhed er det nok at være enig om evangeliets lære og om sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige overleveringer eller riter eller ceremonier indstiftede af mennesker; som Paulus siger »En tro, en dåb, en Gud og alles Fader o.s.v.«

Det er et dogmatisk udsagn – det er ikke et historisk. Men det siger noget om, at det ikke uden videre var et ideal på reformationstiden, at gudstjenester skulle være ensartede alle steder. Det var ikke de tyske reformatorers ideal, og det var heller ikke de danske reformatorers ideal. Rent faktisk blev gudstjenesterne heller ikke ens.

Selv om det altså ikke ifølge reformatorerne er nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige ceremonier, kan det godt af andre grunde – pædagogiske, praktiske, kulturelle, økonomiske m.m. – være hensigtsmæssigt med nogenlunde ensartede menneskelige ceremonier. Og sådan blev det også i Danmark efter reformationen. Der var en vis lokal frihed og variationsmuligheder, men de store linjer lå fast.

Kirkeordinansen fra 1539 foreskriver i store træk, hvordan gudstjenesten skal foregå: »Hvorledes messen skal holdes i almindelighed for folket«. Der er en klar fælles struktur, selv om der også er nogle variationsmuligheder.

Kirkeordinansen er ikke en liturgisk brugsbog. Den er primært beregnet til skrivebordet hjemme i præstegården. De fleste af teksterne mangler; dem skulle man finde i andre bøger. I de første 20 år klarede man sig lidt tilfældigt med forskellige

bøger, heriblandt også nogle af de gamle latinske bøger. Men efter midten af 1500-tallet fik man mere styr på tingene: Der kom en alterbog, en salmebog med danske salmer og en korbog (et graduale) med de relevante latinske tekster og melodier.

Peder Palladius, der var biskop over Sjælland, fik i 1556 efter aftale med de andre biskopper trykt en alterbog med kirkeårets kollekter, bibelske læsninger, samt ritualer for dåb, nadver og brudevielse. Kort sagt: alt hvad en præst skulle bruge.

13 år senere, i 1569, fik Hans Thomissøn udgivet en salmebog, der blev den første officielle salmebog i Danmark, og i princippet havde salmebogen den stilling helt frem til Kingos salmebog. Hans Thomissøns salmebog indeholder især danske salmer og er måske primært beregnet til landsbykirker – det er menighedens bog, eller i hvert fald degnens bog.

I bykirkerne fortsatte man i et vist omfang med at synge de latinske gudstjenesteled og bruge de gamle katolske bøger – i mangel af bedre. Men man havde brug for ny reformatorisk korbog. Den blev udgivet i 1573 af biskoppen over Fyn, Niels Jespersøn. Det var en stor flot bog i folioformat, og den indeholdt både latinske tekster og danske tekster.

Hvis det skulle være særligt luthersk med total liturgisk frihed på lokalt niveau, så var det ikke sådan det blev efter den liturgiske konsolidering i Danmark i midten af 1500-tallet. I store træk var der ensartede regler for hele landet, og man brugte de samme liturgiske bøger, alterbog og salmebog.

Det er ikke noget nyt ved reformationen, at der var lokale forskelle mellem liturgierne i forskellige kirker. Det var der også i middelalderen, men her var den grundlæggende liturgiske enhed stiftet, ikke nationen. Da man i slutningen af 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet begyndte at trykke liturgiske bøger, var de kun beregnet til at blive brugt i bestemt stift, fx Slesvig, eller Lund, eller Odense. Det er først Tridentiner-konciliet, der gør et forsøg på at harmonisere og ensrette den latinske liturgi i hele den katolske kirke. Sådan var det ikke i første halvdel af 1500-tallet.

Nyt er det heller ikke, at der på det liturgiske område er ret stor ensartethed i Danmark. Det var der også før reformationen. Selv om der var forskelle på de liturgiske ordninger i de forskellige stiftet, var forskellene ikke ret store.

Men nationalkirken som fænomen er nyt. Det er nyt, at den liturgiske ordning bliver udarbejdet på nationalt plan. Det er et resultat af reformationen. At der opstod nationalkirker med hver deres liturgiske ordning er – så vidt jeg kan se – ikke et fænomen, som man direkte har stræbt efter. Men det bliver en konsekvens af forskellige faktorer:

- Der er ikke længere nogen overnational kirkelig instans (pavemagten og kurien og fælleskirkelige koncilier), der kan koordinere og ensrette.
- Gudstjenesten bliver holdt på forskellige sprog. I Danmark på dansk, og i andre lande på andre sprog.
- Det bliver i Danmark kongen, der formelt set har det afgørende ord, når gudstjenesteordningen fastlægges.
- Man finder det blandt reformatorerne ikke nødvendigt, »at der overalt er ensartede menneskelige overleveringer eller riter eller ceremonier indstiftet af mennesker«.

Dansk liturgi bliver som en konsekvens af reformationen noget unikt. Man gør ikke i nogen anden national kirke noget fuldstændigt tilsvarende. Denne unikke status begynder på reformationstiden, men er ikke blevet mindre i årenes løb.

»Degnen og folket svarer«

Næste afsnit har jeg givet overskriften: »Degnen og folket svarer«. Overskriften er et citat fra højmessevejledningen i salmebogen 1569. I forbindelse med den indledende hilsen forud for kollekten står der:

Præsten vender sig til folket og siger: Herren være med eder.

Degnen og folket svarer: Og med din ånd.

På det sproglige plan finder jeg det interessant, at man dengang kunne skrive 'folket' i stedet for 'menigheden', som vi bruger nu. Det ord bruger man også i eksempelvis græsk ortodoks liturgi.

De liturgiske anvisninger er sådan set lige ud ad landevejen. Der er en præst, der siger noget, og der er nogen, der svarer – folket eller menigheden. Det nye i den reformatoriske ordning er, at folket er aktivt involveret – i hvert fald i princippet.

Reformationen betød ikke, at præsten blev skrevet ud af gudstjenesteordningerne. Der er fortsat en præst, der medvirker og siger og gør nogle bestemte ting under gudstjenesten. Og folket svarer, bl.a. ved at synge. Og folket får hjælp af degnen, der fungerer som forsanger.

Det er et ret almindeligt træk blandt teologer, at man – når man skal sige noget om reformationstiden – tager man udgangspunkt i Luthers udsagn om det almindelige præstedømme. Det vil jeg ikke gøre. Efter min vurdering bliver det nemt en misvisende tilgang til den reformatoriske gudstjeneste – og også til den danske

gudstjenesteordning efter reformationen. Der er ved en gudstjeneste kun brug for én præst – og så en menighed (folket).

I øvrigt er der ikke noget der tyder på, at man i Danmark på reformationstiden brugte eller kendte til dette begreb om det almindelige præstedømme fra Luthers tidlige skrifter. Og når Luther selv skal beskrive, hvad der sker i en gudstjeneste, fx i Deutsche Messe, så gør han heller ikke brug af begrebet om det almindelige præstedømme. Han taler ganske ligetil om, hvad præsten gør og siger, og hvad lægfolket gør, eller hvad 'kirken' gør.

Min egen teologiske tilgang til gudstjenesten er mere præget af et Luther-citat, som jeg først blev blevet præsenteret for af tidligere domprovst Felner, nemlig Luthers ord ved indvielsen af slotskirken i Torgau. Ved den lejlighed sagde Luther:

I dette hus [dvs. kirken] skal intet andet foregå end dette, at Gud taler til os i sit hellige ord, og vi taler til ham i bøn og lovsang.

Luthers ord kan betragtes som et forsøg på at give en kort definition af, hvad en gudstjeneste er. Og karakteristisk for denne definition er, at der i gudstjenesten er to parter, Gud og menigheden, og at gudstjenesten består i en vekselvirkning eller dialog mellem de to parter. Der er to hovedlinjer: en nedadstigende linje fra Gud til os – en katabatisk linje, hvis jeg skal bruge et fremmedord, som vi min computers stavkontrol ikke kender til. Og en opadstigende linje: fra os til Gud – en anabatisk linje.

Når man konkret skal beskrive, hvad der sker i en gudstjeneste, kan man ikke uden videre bruge hverken den teologiske beskrivelse fra Luthers prædiken ved indvielsen af slotskirken i Torgau eller Luthers begreb om det almindelige præstedømme. De befinder sig på et andet plan end den konkrete højmesseordning.

Jeg vil godt afslutte dette afsnit med nogle bemærkninger om en lidt overset person i denne sammenhæng, nemlig degnen. Og jeg tror, at mange går lidt galt af ordet og funktionen. Når man siger 'degn', får de fleste vist nok en association i retning af skolevæsenet i gamle dage. Men en degn på reformationstiden var noget andet. Han var ansat i kirken og var præstens medhjælper og havde vigtige funktioner i gudstjenesten.

Degnen i den danske reformation var en slags fortsættelse af den oldkirkelige og middelalderlige diakon. I den middelalderlige liturgi indgik der udover præsten også en diakon, som havde mange opgaver undervejs i gudstjenesten.

I senmiddelalderen var diakonen i praksis mange steder blevet til 'degnen', som var en form for medhjælper for præsten og for sognet. Han var normalt ikke ordi-

neret og var ofte gift. Han tog sig af mange forskellige praktiske opgaver. Det var fx ham der ringede med klokkerne. Derfor blev han på svensk kaldt for klockare. Han skulle vaske kirkens tøj, rengøre kirken, måske også kirkegården, han skulle bage nadveroblater, sørge for lys, medvirke ved gudstjenesten og meget andet. I slutningen af middelalderen fik han også nogle steder mindre kateketiske opgaver, altså opgaver med at undervise børn og unge. Og det er så det, der langt senere udviklede sig til en egentlig lærerstilling.

Ved reformationen blev de fleste af præsterne ved med at fungere som præster. Det samme gjaldt formentlig også degnene. Degnens indtægter var af samme type som præstens og kom fra samme kasse, men de var bare meget mindre, højst en femtedel. Deraf det kendte ordsprog: Når det regner på præsten, drypper det på degnen.

Degnens opgaver efter reformationen har i hovedtræk været af samme type, som de var i senmiddelalderen. Der var jo fortsat nogle praktiske opgaver, der skulle løses. Vi kan klart se af 1500-tallets anvisninger, at degnen har haft en vigtig funktion i gudstjenesten, men han har på flere punkter skullet omskoles til de nye forhold.

I gudstjenestesammenhæng skal vi som udgangspunkt gøre os klart, at orgler var der normalt ikke i kirkerne – til forskel fra i dag. I landsbykirkerne har der helt klart ikke været orgler i 1500-tallet. I nogle bykirker har der været orgler i 1400-tallet før reformationen, men de blev i den første reformationstid vist nok nærmest betragtet som en katolsk uorden – og i hvert fald blev de ikke brugt til at ledsage salmesangen.

Så når der skulle synges salmer, var det oftest degnen, der skulle synge for. Indgangssalmen eller introitus blev i landsbykirkerne formentlig ledet af degnen – der var ikke rigtigt andre til at gøre det. Det kunne godt se ud til, at det efterfølgende Kyrie ofte blev sunget af degnen alene (solo). Præsten intonerede nogle af de faste salmer i gudstjenesten, fx Gloria og Credo. Men når folket skal svare, skal der være en der leder svaret eller sangen – og det er degnen.

Messens faste led (ordinarium) bliver til faste salmer

Det er jo almindeligt kendt stof, at et karakteristisk træk ved gudstjenestereformen i 1500-tallet var, at salmerne overgik til at blive sunget på dansk og sunget af menigheden. Men det startede ikke med at være sådan, som det er i dag. Så hvis man nøjes med at sige, at den reformatoriske gudstjeneste var en salmemesse, så kan

man nemt komme til at gøre sig nogle forkerte forestillinger. For på nogle punkter var det markant anderledes på reformationstiden:

- Der var ingen orgelledsagelse til salmesangen.
- Fire af salmerne var faste salmer, som erstattede de tidligere latinske ordinariet: Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus og Agnus Dei. Og de kunne tilmed i et vist omfang synges på latin som tidligere (i bykirker og ved højtiderne).
- Der var også nogle variable salmer, men der var normalt ikke frit salmevalg. De var ofte valgt på forhånd. De variable salmer var: Indgangssalmen (introitus), halleluja, salmen mellem læsningerne, salmen efter prædiken og udgangssalmen. I Niels Jespersøns Graduale var der til alle søndage et latinsk introitus og et latinsk halleluja, og udgangspunktet var afsnit fra Salmernes Bog i GT.

Hvis vi tager dem i rækkefølge, så er gudstjenestens salmer:

<i>Ordinarium / ens hver søndag</i>	<i>Proprium / varierer med kirkeåret</i>
	Indgangssalmen / Introitus
Kyrie eleison: synges på landet formentlig af degnen alene	
Gloria in excelsis Deo: Intonerer af præsten	
	Halleluja: Synges af to drenge. Det har nok kun kunnet lade sig gøre i byerne. I Thomissøns salmebog er der ikke mange valgmuligheder.
	Salme / Gradualsalme / Sekvens.
Credo: Intonerer af præsten efter evangeliet	
	Salme efter prædiken / Litani
Agnus Dei: synges under uddelingen. Der er nogle få alternativer.	
	Udgangssalmen

Ud fra én synsvinkel er der tale om en ret stor kontinuitet i forhold til den senmiddelalderlige latinske gudstjenestetradition. Næsten alle led bliver bevaret og i

samme rækkefølge. Men den salmegudstjeneste, som vi kender i dag, har udviklet sig meget senere, i løbet af 1700-tallet og 1800-tallet.

Orglet blev først taget i brug til at ledsage salmesangen i løbet af 1700-tallet. Den første danske koralbog er Breitendichs koralbog fra 1764. Og nummertavler til det frie salmevalg blev der først brug for i første halvdel af 1800-tallet.

Det mest markante brud med den middelalderlige tradition, må nok siges at finde sted med de faste sungne højmesseled, især Gloria og Credo. De bliver ikke bare oversat til dansk, men de bliver også omdigtet og sat på vers, og de bliver forsynet med nye melodier. Og så er det menigheden under ledelse af degnen, der synger salmerne, selv om de i forlængelse af den senmiddelalderlige tradition bliver intoneret af præsten – ofte på latin, selv om menigheden synger på dansk.

Første læsning og kirkeåret

- eller det utilsigtede bortfald af gammeltestamentlige læsninger

Epistellæsningerne i den nuværende første tekstrække går næsten alle tilbage til oldkirken. Vi kan finde dem i romerske perikopelister fra 500-tallet og 600-tallet. Der skete ikke mange forandringer med dem på reformationstiden, især ikke hvis man sammenligner ordningen i den første danske alterbog med de relevante danske kilder fra senmiddelalderen.

Der er jo også tale om bibelske tekster, og det kunne man vel vanskeligt i den lutherske reformation have noget imod. Man kunne kritisere tekstudvalget, og det gjorde Luther også i et vist omfang. Men i Danmark resulterede det ikke i ret mange forandringer. Der er påfaldende overensstemmelse mellem perikopevalget i de senmiddelalderlige missaler og den danske alterbog.

Den afgørende forandring var, at teksterne nu blev læst – eller rettere messet – på dansk, hvor de før blev messet på latin. Men selv om der tilsyneladende ikke skete nogen forandring, så var der alligevel nogle utilsigtede forandringer. Bl.a. skete der det, at de gammeltestamentlige læsninger forsvandt fra højmissen.

Den almindelige opfattelse er vist nok fortsat, at de gammeltestamentlige læsninger var faldet væk allerede engang i oldkirken, hvor der oprindeligt skulle have været et system med tre læsninger: GT - epistel - evangelium. Men det passer bare ikke uden videre. De middelalderlige missaler har som førstelæsning cirka lige så mange gammeltestamentlige læsninger, som de har nytestamentlige epistler. Så her er de gammeltestamentlige læsninger altså ikke faldet væk, selv om der normalt kun er to perikoper til hver dag. Men næsten alle de gammeltestamentlige

læsninger faldt væk på reformationstiden som følge af, at kirkeåret blev kraftigt reduceret i forbindelse med reformationen.

Den første danske alterbog, Palladius'alterbog, har gammeltestamentlige læsninger på fem helligdage, nemlig hellig tre kongers dag, kyndelmisse, Mariæ bebudelsesdag, sankt Hans dag og Mariæ besøgelsesdag. Fælles for de pågældende helligdage er, at de normalt ikke er søndage. Det er kalenderfaste helligdage, der normalt falder på en hverdag. Og det ser også ud til at være mønsteret i de senmiddelalderlige missaler og de oldkirkelige perikopelister, at de gammeltestamentlige læsninger kun blev brugt på hverdage. De dage der faldt væk i kirkeåret efter reformationen, var til dels helgendage. Men det var ikke kun helgendage der faldt væk, det var også hverdage i fastetiden op til påske, og hverdage i tiden mellem påske og pinse. Og de pågældende dage havde i mange tilfælde gammeltestamentlige læsninger.

I 1800-tallet var der en udmærket bog om Det danske Kirkeår af Wilh. Rothe, som blev trykt i flere oplag og var en almindelig håndbog for præster. Han mente, at det var udtryk for et bevidst princip, at man ved reformationen afskaffede gammeltestamentlige læsninger og nøjedes med nytestamentlige læsninger. Efter min vurdering er det en forkortet beskrivelse af forløbet fra det senmiddelalderlige missale til den reformatoriske alterbog. Bortfaldet var efter alt at dømme en utilsigtet konsekvens af, at man efter reformationen koncentrerede kirkeåret til hovedsageligt kun at bestå af søndage.

Det senmiddelalderlige perikopesystem havde normalt kun to perikoper til hver søn- og helligdag. Den sidste var altid en evangelietekst. Den første kunne være enten en gammeltestamentlig lektie eller en nytestamentlig epistel. Efter reformationen er den første læsning i langt de fleste tilfælde en nytestamentlig epistel. Der er på dette område både kontinuitet og brud. Det reformatoriske indslag består primært i, at teksterne læses på dansk, og at kirkeåret forkortes eller koncentrerer.

Evangelielæsningen og prædikenen – eller den dobbelte evangelielæsning

I princippet fortsatte gudstjenesterne efter reformationen med at have et perikopesystem med to perikoper til hver søn- og helligdag. Det er i hvert fald sådan, at alterbøgerne er bygget op. Til hver søndag er der en epistel og et evangelium.

Men når man ser nærmere efter, ser det ud til i søndagsgudstjenesterne, at der har været en dobbelt evangelielæsning. Evangeliet er blevet læst to gange: først er det blevet messet fra alteret, og dernæst er det blevet læst fra prædikestolen som

indledning til prædikenen. Men det er altså det samme evangelium, der bliver læst to gange.

Det er vist nok den almindelige opfattelse, at to evangelielæsninger først blev indført i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække i slutningen af 1800-tallet. Men det er bare ikke rigtigt.

Kirkeritualet fra 1685 foreskriver meget tydeligt, at evangeliet også skal læses fra prædikestolen, selv om det forinden er blevet sunget fra alteret.

I 1800-tallet mente mange præster, at det var for meget, og de nøjedes med en såkaldt 'halv messe'. Den halve messe bestod i, at præsten fra alteret kun messede kollekthønnen og epistelen. Evangeliet blev så læst fra prædikestolen – og kun derfra – og det blev ikke messet. Men i forbindelse med indførelsen af anden tekstrække, var man fra officielt hold ret insisterende på, at messen skulle være hel, ikke halv, og at der skulle messes eller læses et evangelium fra alteret. Evangeliet fra alteret blev efter denne ordning det 'modsatte' evangelium – det evangelium som der ikke skulle prædikes over. Og det var den ordning, der i Danmark var gældende i det meste af 1900-tallet.

Det spørgsmål der ligger i baggrunden er: hvad er evangelielæsningens rette plads eller bedste plads? Er det fra alteret eller fra prædikestolen? Kirkeritualet fra 1685 sagde: både og. Og så vidt jeg kan se, er det ikke noget, som de fandt på i 1600-tallet, men en skik som de fortsatte fra 1500-tallet, fra Kirkeordinansen.

Formuleringerne om, hvad præsten skal foretage sig på prædikestolen i forbindelse med prædikenen, er næsten enslydende i Kirkeordinansen og i Kirkeritualet. I Kirkeordinansen står der i afsnittet om prædikenen:

Først skal da han, som skal prædike, formane folket til at påkalde Guds hjælp. Dernæst skal han fortælle teksten, som skal forklares, og siden udlægge den. Og han skal ikke forlænge sin prædiken ud over 1 time.

Efter min vurdering er det et ret påfaldende træk, at evangelielæsningen på den måde bliver gentaget. Først bliver den messet fra alteret og siden læst eller fortalt fra prædikestolen. Og jeg spørger, hvad årsagen til denne ordning mon kan være? Det kan være af pædagogiske grunde, eller det kan være for at sikre, at det var muligt at høre den. Det har været nemmere at høre, hvad der blev læst fra prædikestolen, end hvad der blev messet fra alteret.

Jeg har en teori om, at der her på dette punkt med den dobbelte evangelielæsning måske er tale om en arv fra den senmiddelalderlige kirke, hvor det kunne give bedre mening med en sådan dobbelt evangelielæsning. Evangeliet var jo her blevet

messet på latin, og det var der ikke mange i menigheden, der kunne forstå. Så hvis man ville give menigheden en mulighed for at forstå teksten, var det nødvendigt, at den også blev læst på dansk.

Det er kun en teori, men der er da nogle indicier på, at det måske kunne være foregået sådan. I et eller andet omfang blev der også prædikeret forud for reformationen. Og i forbindelse med prædikenen har det været nødvendigt at læse evangelieteksten på dansk.

Anne Riising har for år tilbage (i 1969) skrevet en disputats om danske prædikener før reformationen. Jeg er ikke sikker på, i hvilken omfang hendes undersøgelse kan bruges her. Hun siger ikke meget om, hvornår og hvor der blev prædikeret, og interesserer sig mere for indholdet end for de liturgiske omstændigheder. Men hendes undersøgelse viser klart, at der også i et vist omfang blev prædikeret før reformationen.

Et andet indicium er Christiern Pedersens Jærtegnspostille fra 1515 – altså før Luther i 1517 slog sine teser op, og fra den periode hvor Chr. Pedersen endnu ikke var blevet luthersk. Bogen er ikke kun en samling prædikener, men indeholder også en fri dansk oversættelse af alle episteltekster og evangelietekster til kirkeårets søndage og helligdage. Den del af værket svarer i et vist omfang til Palladius' alterbog. Den er formentlig ikke beregnet til liturgisk brug, men er en klar dokumentation af, at der før reformationen fandtes en oversættelse til dansk af kirkeårets bibelske læsninger. Den formelle titel på bogen er: »Alle Epistler oc Euangelia som lesiss alle Søndage om aared ...«. Kirkeårets omfang i postillen svarer ret nøje til kirkeåret, som det kom til at se ud ifølge Kirkeordinansen.

Et helt nyt nadverritual

Det sidste afsnit skal handle om det nye nadverritual på reformationstiden. Og her er der helt klart tale om noget nyt og et markant brud med den eksisterende liturgiske tradition.

Når det drejer sig om gudstjenestens indledning og første hoveddel med læsninger og prædiken, er der ikke fra Luthers side, eller fra de danske reformatorer, tale om en principiel teologisk kritik af den etablerede gudstjenesteordning, som den så ud i begyndelsen af 1500-tallet.

Derfor har det på flere punkter indtil nu, hvor emnet har været gudstjenestens første to hoveddele, været relativt åbent, om den danske gudstjenesteordning efter reformationen bare var en tillempet udgave af den senmiddelalderlige ordning, eller om der var tale om en nyordning inspireret af Luthers højmesseforslag.

Men når det drejer sig om nadveren, er det klart anderledes. Det skyldes som udgangspunkt Luthers skarpe kritik af teologien i den latinske nadverliturgi. Det vil jeg lade ligge i denne sammenhæng. Men det giver sig udslag i, at man – hvad angår nadverliturgien – mere eller mindre begynder på en frisk med udgangspunkt i de bibelske tekster – ikke med udgangspunkt i traditionen.

Det danske nadverritual efter reformationen har ikke meget tilfælles med den middelalderlige, latinske ordning. Her er forlægget ret klart Luthers Deutsche Messe fra 1526. Men på den anden side er den danske ordning ikke identisk med Luthers forslag. Den har sin egen selvstændige profil.

Ifølge den danske ordning fra 1500-tallet synger man en salme, når præsten er færdig med prædikenen. Herunder bevæger nadvergæsterne sig op til alteret og placerer sig efter køn: mændene til højre og kvinderne til venstre. Præsten bevæget sig også op til alteret og gør brød og vin rede i fornødent omfang.

Derefter indleder præsten med en nadverformaning: »Kære Kristi venner«. Formaningen er ikke at betragte som en del af selve nadverritualet, men en indledende kateketisk tekst: en formaning. Det kommer til udtryk i, at præsten siger teksten – han messer den ikke. Og han står vendt »mod folket«. Teksten blev redigeret og godkendt på et bispemøde i København i 1540 og blev senere trykt i den danske alterbog.⁴ Den er inspireret af Luthers tekst i Deutsche Messe, men er markant afvigende. Luthers formaning er som udgangspunkt en Fadervor-parafrase. Det har man ikke brugt i Danmark. Her messes Fadervor som den indledende del af selve nadverritualet, og den kommer efter nadverformaning og før indstiftelsesordene.

Første led i selve nadverritualet er som sagt Fadervor. At man nu er gået i gang med selve nadverritualet kommer til udtryk i, at præsten vender sig mod alteret og messer teksten. Fadervor skal altid messes på dansk.

Næste led i nadverritualet er Indstiftelsesordene. De skal også messes på dansk, og præsten står fortsat vendt mod alteret.

Luther havde en idé om, at man burde dele indstiftelsesordene i to dele. Først ordene om brødet, hvorefter brødet blev uddelt, og så ordene om vinen, hvorefter vinen blev uddelt. Men det har man mig bekendt aldrig overvejet eller planlagt i Danmark.

Under uddelingen synges »O Guds Lam uskyldig« eller noget tilsvarende. Og nadveren slutter med en takkekollekt og den aronitiske velsignelse.

⁴ Se Holger Fr. Rørdam (ed.): Danske Kirkelove ... 1536-1683, Kbh. 1883, bind I, s. 154-155.

I forhold til den senmiddelalderlige ordning er det et radikalt anderledes og meget forenklet ritual. Og det blev sådan, man holdt nadver i Danmark i mange århundreder: i 1500-tallet, 1600-tallet, 1700-tallet og 1800-tallet.

Det ændrede sig først med 1912-ritualet. Her gik man bevidst efter et nyt og anderledes nadverritual. Og man søgte efter de oldkirkelige rødder, bag om Luther. I et vist omfang var det et opgør med Luther, ikke et teologisk opgør, men et liturgisk. Man savnede en nadverbøn efter oldkirkeligt forbillede. Det var blevet for meget formaning og for lidt fest, mente de danske biskopper i 1910, da de fremlagde et forslag til nyt nadverritual og nyt dåbsritual. De blev efterfølgende autoriseret i 1912 og er vel det mest brugte i dag.

Det der i dansk nadverliturgi er blevet stående af arven fra Luther og den tidlige danske reformation, er især indstiftelsesordenes centrale stilling og funktion.

Afslutning

Jeg er nu nået til afslutningen, og det bliver i form af en kort omtale af et projekt, som jeg har været involveret i. Projektet har titlen: 5 tider, 5 gudstjenester, 5 kirker. Sjællands Kirkemusikskole ved rektor Ole Brinth er initiativtager. De involverede kirker er: Roskilde Domkirke, Vordingborg, Holbæk, Vor Frelsers Kirke i København og Haslev kirke. Ideen bag projektet har været, at der i anledning af reformationsjubilæet i 2017 skulle holdes 5 'historiske' gudstjenester, et for hvert af de fem århundreder siden 1517.

Mit bidrag til projektet har især været at udarbejde en dokumenteret rekonstruktion af en dansk højmesse for hvert af de fem århundreder. Årstallene for de fem gudstjenester er: 1569, 1699, 1764, 1832 og 1901. På min private hjemmeside findes et dokument med de fem rekonstruktionsskitser.

Adressen er: <http://www.sejrupvilladsen.dk/LN-14.pdf>

Hvis man er interesseret at gå mere i dybden med de enkelte detaljer, kan man her finde et forsøg på en mere detaljeret og dokumenteret skildring af, hvordan man fejrede højmesse i Danmark i sidste halvdel af 1500-tallet og på nogle udvalgte årstal senere hen i historien frem mod i dag.

REFORMATIONEN OG GUDSTJENESTERNE I DANMARK

Handout til foredrag af Holger Villadsen ved stiftskonventet i Maribo den 3. maj 2017

Overskrifter

- Trosbekendelsen som salme
- Reformationen og gudstjenesterne i Danmark
- »Degnen og folket svarer«
- Messens faste prosaled bliver til faste salmer
- Første læsning og kirkeåret
- Den dobbelte evangelielæsning
- Et helt nyt nadverritual

Oversigt over dansk højmesse 1569, sammenlignet med 1699 og 1992

<i>Gudstjeneste 1569</i>	<i>Gudstjeneste 1699</i>	<i>Gudstjeneste 1992 normal</i>
		I. INDLEDNING
	Klokkeringning	Klokkeringning
Indgang / Introitus	Indgang / Præludium	1. Indgang (præludium)
	Indgangsbed	2. Indgangsbed
	Fadervor	
Kyrie	Kyrie-salme	3. Indgangssalme
Gloria	Gloria-salme	
Hilsen	Hilsen	4. Hilsen
Indledningskollekt	Indledningskollekt	5. Indledningskollekt
		II. ORDET
Epistel	Epistel	6. Læsning fra GT
Halleluja		
Salme / Gradualsalme	Epistelsalme	7. Salme mellem læsninger
Sekvens: Kun ved højtiderne.	Sekvens: Nu bede vi den Helligånd	
Evangelium: Messes fra alteret.	Evangelium: Messes fra alteret.	8. Læsning fra NT (epistel)

Trosbekendelses-salme	Trosbekendelses-salme	9. Trosbekendelse (prosa)
	Salme før prædiken	10. Salme før prædiken
Bøn og prædiketekst (på prædikestol)	Bøn, Fadervor og evangelielæsning (på prædikestol)	11. Evangelielæsning (på prædikestol)
Prædiken	Prædiken	12. Prædiken: Bøn, prædiken, lovprisning
Kirkebøn	Kirkebøn	13. Kirkebøn
Fadervor	Fadervor	
<i>Gudstjeneste 1569</i>	<i>Gudstjeneste 1699</i>	<i>Gudstjeneste 1992 normal</i>
	Tillysninger	Meddelelser
	Velsignelse fra prædikestolen	Apostolsk velsignelse
Salme efter prædiken	Salme efter prædiken	14. Salme efter prædiken
		III. NADVER
Nadverformaning	Nadverformaning	15. Nadverbøn (a, b, c)
Fadervor	Fadervor	16. Fadervor
Indstiftelsesordene	Indstiftelsesordene	17. Indstiftelsesordene
Uddeling. Herunder synges en salme.	Uddeling. Herunder synges en salme.	18. Nadvermåltidet. Herunder evt. en salme
	Takkesalme	
		IV. AFSLUTNING
Slutningskollekt	Slutningskollekt	19. Slutningskollekt
Velsignelse	Velsignelse fra alteret	20. Velsignelse
Udgangssalme	Udgangssalme	21. Udgangssalme
	Udgangsbøn	22. Udgangsbøn
	Fadervor	
	Postludium?	23. Udgang (postludium)

Uddybende artikler m.m. af mig selv

- Nikænum i dansk liturgisk tradition – i: Dansk Teologisk Tidsskrift 71 (2008), s. 1-27.
- Gammeltestamentlige læsninger og kirkeår i Danmark på reformationstiden – i: Kirkehistoriske Samlinger 2010, s. 7-48.
- Perikoper og kirkeår i oldkirken. Jerusalem, Konstantinopel og Rom. Books on Demand: København 2010.
- Fem højmesserekonstruktioner: 1569 - 1699 - 1764 - 1832 - 1901. Skitser udarbejdet i foråret 2016. Pdf-fil på internettet: www.sejrupvilladsen.dk/LN-14.pdf.